

שלושה אזורי משמעות ב"רחובות הנהר"

שבעים שנה (1951-2021) להופעת ספר
הקינות של אורי צבי גרינברג

מאת פרופ' דן מירון

שבישר את ההתאוששות מהחורבן – אך הרבה פחות ברורה הייתה משמעות הכותרת הראשית: "רחובות הנהר", שמו של יישוב אדומי קדום, הנזכר במקרא פעמיים (בראשית א:לז; דה"א א:מח) כמקום מושבו של אחד ממלכי אדום שקדמו לכיבוש האזור בידי דוד המלך. מה עניין האבל על העם ועל המשפחה שנרצחו לעיר קדומה ונשכחת זו? אגב, השם המקראי "רחובות הנהר" זכה להדהוד קלוש למדי במסורת ההלכה, המדרש והמחשבה המיסטית. מכל מקום, במפת אזכורי הזוהר בשירת אצ"ג שהכינה רחל אלבק־גדרון העיר "רחובות הנהר" אינה מופיעה כלל (אף כי שמה נזכר בספר הזוהר פעמים אחדות).² למעלה מזה, לקוראי שירת אצ"ג מוכרת היטב נטייתו לחזור שוב ושוב למילים, לצירופי לשון ולקטעי ציטטות שהיו חשובים לו, כגון "הכרת הישות", "הווי" (במובן הווייה, אקזיסטנציה), הקרע שקרע טיטוס בפרוכת של ארון הברית וכו'. ◀

לפני שבעים שנה, בתשי"א, ראה אור ספר השירים המקיף, ואולי גם החשוב ביותר, של אורי צבי גרינברג: "רחובות הנהר: ספר האיליות והכוח".¹ בספר כינס המשורר את שירי הקינה וחשבון הנפש לנוכח השמדת העם היהודי (ובתוכו כל קרוביו ובני משפחתו) שכתב ופרסם גרינברג מתמוז תש"ה, ממש שבועות ספורים אחר כניעתה של גרמניה, ועד למועד פרסום הספר כבר בישראל הריבונית שלאחר מלחמת העצמאות – מסכת שירית ענקית, שחולקה לכמה וכמה מסכתות משנה.

משמעות כותרת המשנה של הספר הייתה ברורה לגמרי – אצ"ג אהב להכתיר את ספריו בכותרות המכילות בתוכן ניגודים: "ספר הקטרוג והאמונה", "אנקריאון על קוטב העיבובן" (אנקריאון מייצג את הנאות החיים ואת השמחה), וברור היה גם עתה הניגוד בין "איליות" (קינות, שירי אבל) ל"כוח"

איור 1. כריכת הספר "רחובות הנהר" מאת אורי צבי גרינברג. באדיבות הוצאת שוקן

ההיסטוריה הארוכה שלה. אליו יחזרו פרשי מלכות ישראל בעת הרחבת הממלכה עד למלוא תחולתה הנבואית. במי הנהר יטבלו אז הפרשים האבירים את דגלי הצבא המלכותיים שלהם שנתכסו באבק המדבר; הם ימירו את שם הנהר ויכנוהו "נהר אברהם"⁴. הנהר שממנו "יצא גזע אב־רם להיות שר עם כל כוח נוגד קיומו" יחזור "אל הפרת בשחרית"⁵. אומנם בדרכו הוא נדד מנהר לנהר, מן הנילוס לירדן, ממנו לטיבר, לאברו, לריין, לוויסלה, לדנייסטר ולבוג, נהר הילדות של אצ"ג, שבו לימדה אותו אימו לשחות, אולם כל הנהרות הללו לא היו אלא המשכים חלקיים של הפרת הקדמון, שהיה מקורם ותכליתם. התנועה לאורך הנהר המתמשך נתפסה כ"מהלך", "מהלך גדול", אפילו "מהלך איום", וייה דולורוזה ("כה נלך רחובות הנהר מהלך הדורות / ועולם הגויים בליבלוב בצידי הרחובות"⁶), ובכל זאת זהו גם מצעד ניצחון – מטאפורי ומטאפיזי – שמימש את הדינמיקה ההיסטורית של חיי האומה, לרבות הביטוי והצורה שלה בעתיד.

ההיסטוריה הלאומית נצפתה בעיני אצ"ג כרצף אחד חדור שליחות אלוהית. חורבן־הגלויות (אצ"ג דחה את המושג "שואה"; ראו הערה 3) אף הוא היה חלק מאותו רצף. לתיאור זה ראוי להוסיף שתי הערות: אחת, תפיסה זו של הפרת כעורק הראשי בתולדות האומה, שהופיעה בכתביו של גרינברג כבר ב"ספר הקטרוג והאמונה" (1937; בשיר "העלם שנעלם בגופנו"), זרה הייתה לרוויזיוניזם הקלאסי של ז'בוטינסקי, שהדגיש דווקא את חשיבותו של הירדן כציר התיכון התומך בשני חלקי הטריטוריה הלאומית.⁷ עבור גרינברג, הירדן הוא "כמו דופק הדם בגוף"⁸, אך הפרת הוא הקובע את היעד הסופי של התקומה שסימנו שיבה "בעקבות המהלך האיום אל הפרת בשחרית"⁹. ההבדל התחייב הן מריחוקו של המשורר מן השיקולים הגאופוליטיים הרציונליים של המנהיג הן מחשיבתו שהייתה לא מדינית אלא מיתולוגית. ◀

ואילו "רחובות הנהר" לא הופיע עד כה אפילו פעם אחת בשירתו הדור־לשונית הענפה, וגם לא בפובליציסטיקה שלו. לעומת זאת השם הופיע עשרות, אם לא מאות, פעמים בשירי הספר החדש, זכה להיקבע בראש כותרתו, ונעשה לשם דבר ולמושג במחשבה ובספרות העוסקת ב"שואה"³.

מה פשר הדבר? השאלה תתעורר במלוא חריפותה אם יעמיד החוקר את עצמו במקום שבו עמדו הקוראים לפני שבעים שנה, בעת הופעתו של הספר, או גם כמה שנים קודם לכן, כשהצירוף "רחובות הנהר" הופיע פעם אחר פעם בשירים שלוקטו בספר אך נדפסו במחצית השנייה של שנות הארבעים. כותרות "מוזרות" של ספרים או יצירות שקנו לעצמן אחיזה ממושכת בליבות הקוראים מאבדות ברבות השנים את זרותן. הגדרתן כקלאסיקה יוצרת מעין אינטימיות בינן לבין מי שאמון על התרבות שבמסגרתה נוצרו.

כמובן, המשורר עצמו ניסה בכל מאודו למלא את הצירוף "רחובות הנהר" בתוכן, או ליתר דיוק, בתכנים, שכן בהופעת השם "רחובות הנהר", כאמור, ברבים משירי הספר ובהתקמותו האורגנית אל תוך ההקשר הייחודי של כל אחד משירים אלה ספג הצירוף שפע של משמעויות, ובהן גם כאלו שלא עלו בקנה אחד עם חלופותיהן. למען הקיצור ניתן לחלק את הרצף הסמנטי העשיר והמגוון הזה לשלושה אזורי משמעות, מצרניים, אך גם נבדלים ושונים זה מזה.

האזור הראשון הוא המרכז בתוכו את הופעות "רחובות הנהר" בשירים שבהם מדבר המשורר בעיקר כנביא וכמורה דרך לאומי. הנהר שבכותרת הוא נהר הפרת, ערש הולדתו של אברהם, אבי האומה, ולכן גם נקודת המוצא שממנה יצא העם לדרכו ההיסטורית ב"רחובות" העולם. הפרת, ערש הילדות של האומה, הוא גם נקודת התכלית של

של נהרות בבל ושל "שם ישבנו גם בכינו", ובהם "טובעו יקירי בכלי שיט"¹². הם מייצגים את הבכיינות היהודית, את הרפיסות המימית לנוכח ברזילו הדוקר של האויב. היהודים "בוכים תמיד כי רחובותינו רחובות הנהר!"¹³ – היינו, רחובות הדמע ה"עוכר את העינים", האוטם את המבט; "בכי דוויי על כל דוויי, בכי ים העולם"¹⁴. למעשה, זוהי מציאות החיים היהודיים, שהמשורר משתדל בכל כוחו להטות אותה ממסלולה ולהפוך את כיוונה. עכשיו נוף רחובות הנהר הוא נוף הקרחה הענקית והנוראה שנקרחה בגוף הלאומי, נוף קודר ועמום: "שימו עין: סוף קיץ מעבר ים זה והרים; ערפל מעובה התפשט ברחובות הנהר – הדמי השתוקי בעולם"¹⁵.

מפתיע ואולי חשוב מן האחרים הוא אזור המשמעות השלישי. נופיו האפלים של אזור זה אינם מרוכזים במקום אחד בספר הגדול, אלא הם מתגלים בפניות שונות שלו – כאילו נכנס אליהם המשורר ומייד נרתע ויצא מהם. יש לבודד קטעי נוף אלה מן האחרים ולמקד בהם את המבט הפרשני. כך למשל ב"שיר היחוד: עלי נבל"¹⁶, שפורסם לראשונה בשבט תש"ו, כלומר כחצי שנה לאחר התפרצותה הגועשת של שירת "רחובות הנהר" בקיץ תש"ה, ושמה נכתב קודם לכן. מכל מקום, השיר משקף מצב ראשוני של שיתוק נפשי. המשורר עוסק כאן בעיקר בחורבן עצמו ופחות בחורבן עמו. לכאורה, הוא חי את חיי היום-יום בעוד בני משפחתו נרצחים במרחקים. מי שיביט בו אולי לא יבחין בתמורה העמוקה המתחוללת בו, כי האדם יראה לעיניים. השיר מנוסח בסדרת שאלות "מי רואני?", העוקבות אחר פעולותיו של המשורר לאורך יום ולילה. בעקיבות מצטברת כאן תחושה עמוקה לא רק של בדידות אלא גם של אי-נראות. חייו ועצם נוכחותו של המשורר נעשו "שקופים". השאלות הן רטוריות; ברור שאיש אינו רואה את המשורר במצבו האמיתי. בלתי נראה

אם כבר, היה חזון הפרת של אצ"ג קרוב יותר לתאוריות המרחב השמי, שרווחו בשנות השלושים, ואף השפיע על ציבור אשר בחלקו היה קרוב לרוויזיוניזם.

בשימושו ה"רשמי" הזה מצביע הצירוף על המבחנים האימתניים שבהם היה על עם ישראל לעמוד בדרכו ההיסטורית הארוכה. אולם הצירוף מפרש את הייסורים האלה כאילו היו כור מצרף. בעיקרו משמש כאן "רחובות הנהר" כמין צניף תפארת. שתי המילים המרכיבות אותו אומרות בהקשר זה רחבות ונהירה עזה של גלי נהר גדול, מפואר, מטא-היסטורי. השיבה לנהר מוליכה לעבר העתיד האסכטולוגי, אולם גם בהווה רואה המשורר לנגד עיניו את הנהר הגדול, שהשיירה הצועדת לצידו אינה בהקשר זה המון מובס התועה בדרכים אבלות של עולם הרוס, אלא תמונה פנורמית ענקית של דבר הדומה לתחיית המתים. המון יהודים נוהרים-נעים: "רחובות הנהר להם בשטף אדיר; ממזרח למערב... ולמזרח. / כי היורד במעלה ההרים עלי-מנת לשוב, שב ועולה דרך המורד הרה. / לא יתקו הקשר בכל המרחק, ורק עשב היגון גדל סביבו פרע"¹⁰.

אזור המשמעות השני של המושג "רחובות הנהר", שהוא לכאורה מצרני לקודמו, אבל נבדל ממנו בעיקרו, הוא תחום הגלות, או דרך הייסורים של עם גולה. במסגרת זו מטשטש המשורר הן את תפארת הפתיחה המיתולוגית של יציאת "לך לך" האברהמית הן את תפארת הסיום האסכטולוגי עם פרשי האפוקליפסה הטובלים את דגליהם במי הנהר ו"מאברהמים" את שמו. המשורר מתמקד כאן בייסורי העם ובתלאותיו בעבר ובהווה. כדי להיגאל חייב אדם מישראל להיטהר כמו ממין טומאה מחלישה מ"דם רחובות הנהר", שגליו מסמנים חולשה דמעונית ("מזג דמעות כמו טל"¹¹). "רחובות הנהר" הם למעשה המשכם

שעדיין אינם יודעים שנשמתם מתה וטבעה בנהר, ובמותה הצטרפו לבני משפחתם שנרצחו באירופה. המושג "רחובות הנהר" מרוחק הן מן המיתולוגיה הן מן האסכולוגיה. הוא מציין גיהנום אורבני בנלי. העם היהודי ששרד שרוי בהאדס, הנראית כמו תל אביב ששקעה במי נהר.

המצב המתואר כאן בעוצמה כה רבה חוזר על עצמו בעשרות שירים במסגרת כמעט זהה: המשורר עומד בפני מים רבים – ימים ונהרות – שבהם צפים הרוגי ישראל. מתעורר בו "קול", מין פרסונה שלילית, אדבוקאטוס דיאבולי, המתריסה נגד ניגודה, הפרסונה האידיאולוגית הנשמעת לצו האלוהי והמשמיעה את החזון ששם האל בפיה, שקולו הוא "קול הצו". קולה של פרסונה מדיחה זו מציע למשורר ברכות אך בתוקף לוותר, לשקוע, להצטרף אל המתים, לנוע בזרמי תהום איתם יחד. כבר ב"לישיבה של מטה"¹⁷, הראשון בשירי "רחובות הנהר" שהוצא לרשות הרבים ("הארץ", כ"ט בתמוז תש"ה), הציג המשורר את עצמו כמי ששייך לעולם המתים יותר מלעולם החיים. הוא שומע מפיהם חסר הקול את סיפור מותם ומחכה להזמנה מצידם שיצטרף אליהם: "ולו קראוני: בוא אלינו! והלכתי והלכתי – כי טוב לילם לי מיומנו". בשיר מוקדם אחר, "כתר קינה לכל בית ישראל"¹⁸, המשורר שומע את קול הניהיליזם היהודי האומר לו: "מה נקוו? לא יבואו חגים; / מוטב נרד ים למעונות הדגים, / וניפגש עם טבועים". המשורר מודע להיותו של קול זה קולו של הייאוש. עם זאת הוא מאזין ברוב קשב לדברי הפיתוי שלו. הקול המיסתופלי הזה מלווה אותו בכל עת ומקרין את עצמו לתוך תמונות נוראות, כגון נהר אפוף ב"זריחת דם", שמושכת כמגנט את כל הקרב לזרם הרעב "לבשר חי". עדת יהודים קרבה "אל קו הנהר ואל פני סרדיוט", ובסדר מופתי, ללא כל התנגדות, הם מטביעים עצמם במים – אבות, אימהות וילדים "יורדים ישר למעונות הדגים"¹⁹.

לאחרים הוא יושב בשעת חצות, נטוי לפניו כעץ בכות. "עצי בכות" (ערבות בוכיות) גדלים על חופי נהרות ומטים עצמם כלפי חלקת מימיהם, ואכן המשורר רואה את עצמו כמי "שנמלט מן החורש – ואיקלע עד נהר, ושם יש צמרת, ושם גם עומדת אמי וידיה פוכרת". איש אינו רואה את המשורר בפושטו עם לילה את בגדיו "הנוכרים לי, לא אלבש עוד". היינו, פשיטת הלבושים כמוה כהכנת גוויית המת לקבורה. המשורר משיב את גוו על מצע כמו היה מכין עצמו לעקדה. בעינים פקוחות וללא מורא הוא מכין עצמו לאברהם או חזו המאכלת. אחר כך הוא חולם שהוא עומד לפני מלכו; מן ההיכל עולה רון אדיר; אבל את גופו אופפת "עוצמת השיש הקר". הוא נהפך לאבן, למצבה שלו עצמו. בבוקר הוא יוצא אל רחובות העיר לאחר שרחץ את ראשו ב"מי הווה", לבש את בגדיו הנוכריים לו והוציא את גופו ממעונו כמי שמוציא בעל חיים למרעה. הוא משוטט ברחובות תל אביב ומהלך בהם "כמי שהולך מתחת למים, בעיר שקועה עד למעלה מגגותיה", שבה נסחפים בזרמי התחתיות "טבועים הצפים". מזה ומזה דומייה. בבתים, בגנים, בעצי הברושים – בכול שורר שקט של מוות, והכול שרוי באפלת המים. הוא מוסיף לשוטט ללא מטרה כמי "שאינו יודע כל כתובת בעיר". הוא שותק ואינו גועה בעת שצריך היה "לגעות בכל כוח". מישוה "מחזיק בחריקה את שיניו ועוצם שפתי". ואז מתברר למשורר מהו המקום שבו הוא נמצא – הוא לא אחר מרחובות הנהר:

בלכתי רחובות הנהר בעירי, בין בתיי...
מימיני ושמאלי מהלכים הרוגי שבטיי.

ב"שיר היחוד: עלי נבל" רחובות הנהר אינם גדות הפרת ואף לא חופיהם של נהרות בבל. הם רחובות תל אביב. מימיהם אינם מים היסטוריים אלא "מי ההווה". מהלכים בהם לא אברהם הקדמון או פרשי האפוקליפסה, אלא אנשים תל אביבים יום-יומיים,

הים והנהרות ממלאים תפקידים סמליים רבים ואף מנוגדים זה לזה בעיצוב המסר הרשמי הגאולתי של ספר "רחובות הנהר": מחד גיסא המסר שהוא תנאי לגאולה: חציית הים או הנהר למרות כל הסכנות. מסר זה מגיע לשיא ביטויו בשיר האייקוני "בקץ הדרכים עומד רבי לוי יצחק מברדיטשוב ודורש תשובת רם".²³ רבי לוי יצחק משווה את המצב היהודי הנוכחי למצב שלפני קריעת ים סוף ולפני חציית הירדן. אם ימצאו הנחשונים שיקפצו ראשונים אל הים חייב האל לבקוע את הים לפניהם. או אז ירחיב ישראל את גבולו לא רק עד הפרת אלא גם במרחב הימי הגדול. יהודה תהיה "יהודה הימית", ועל ישראל ייאמר: "יש להם ארץ ויש להם ים".²⁴ ומאידך גיסא – המסר הניהיליסטי. ללא היענות אלוהית יהיה הים השומם – רק מים ושמיים – מקום קבורה תהומי לעם היהודי. הנהרות יתחברו עם בורות הקבורה שהיהודים נצטוו לחפור לעצמם ואל תוכם נורו נקובי עורף ורסוקי גולגולת. אפילו השורדים המעטים מהלכים "ברחובות הבכות בצל צלב כבמו ים".²⁵

מתחת לכל אלה מסתתרת ידיעה סודית, שהים והנהרות קרובים באופן אימתני לטבעם של היהודים ולטבעו של המשורר עצמו. היהודים מוטבעים בחותם הטבע הזה. הם כמים במורד: משתפכים, חסרי צורה, מתאימים עצמם לכל ערוץ וקוער שהם פוגשים בדרכם, הפקריים, פאסיביים, נדחפים על ידי רוחות שאין להם שליטה בהן. העם דומה לים: "רחבות-עמקות בו והפקר – – לבלי חוק-גבול-זמן". בעוד הוא ניגר מתהום אל תהום – רואה הוא "חלום בעצם יום".²⁶ על עצמו אומר המשורר: "פשטו נהרות וטבעתי עכשיו".²⁷ הוא נוזף בגופו: "גופי, אל תפול! אל תפשוט כנהר! עמוד כן".²⁸ אימו מצווה עליו בפגישתו המדומה איתה בשמי השמיים שלא יניח לעצמו להתפורר. עליו להפוך את בכיו ל"ברזל מהותך". "כרה אפיק

הנכונות הזאת לטבוע ולהיעלם אינה חדשה בשירת אורי צבי גרינברג. היא כבר הופיעה פעמים אחדות בהקשרים אישיים שונים, כגון בפואמה "אימה גדולה וירח", שנכתבה סמוך מאוד לבואו של המשורר הצעיר לארץ ישראל, שם מציע הדובר לעצמו (אף כי הוא כבר נמצא בארץ "היקרה מאם ומאישות") להיענות ל"סוגסטייה" האובדנית של המים כדי להיגאל מייסורי ההתנתקות מהילדות, מפולין, מן האם והאב, מתחושת אי-השייכות:

וקם אז הים ברחבותו לכסותו ולהשקיטו. אם בעצמו לא ילך אל הים לבקש רחמים.

וידועה היא האחרית: כתב הרזים לכוכבים, איגרת אימה וירח זורה זיו לה – – זיו סוגסטיה למים, אך האומלל אינו יורד!²⁹

כסופה של אותה פואמה "מנחם" המשורר את אביו באפשרות שימות לא בטביעה אלא בדקירת פגיון של ערבי בעת שישתרע על המדרגות המוליכות למסגד עומר: כיוון שאינו מסוגל למעשה של התאבדות אקטיבית ("האומלל אינו יורד"), הוא מוכן להסתפק בהתאבדות פאסיבית.

כמובן, ב"רחובות הנהר" ההקשר ההיסטורי והאידיאי של הנטייה האובדנית שונה לגמרי. עם זאת חריפותו של הניהיליזם אינה פגה גם כאן. בניגוד לאתוס הרשמי של הספר, ניהיליזם תשתיתי זה, הטבוע באישיותו של גרינברג מראשית דרכו, נמצא מחוזק – ולא מוחלש – במציאות של החורבן הלאומי. לכן גם כאן, בספר הקינות והכוח, מנצנצת מרחובות הנהר הסוגסטייה האובדנית. הנהר רעב ליהודיו. האדמה מתדשנת מאפרם. הים צוהל בעת טביעתם. סנדלפון בולע את ספינתם של הפליטים היהודים בתיאבון ובקול "ליל רם".²¹ הזרמים יוצאים "במחולות המחניים-על-גלי-הים" עם טביעת הספינה.²²

הנהר" התגלתה מהות זו במלוא תוקפה, אף כי במידה מסוימת היא הסתתרה כאן מן העין תחת שכבות המשמעות ההפוכות לה שהתרבדו מעליה. בכל זאת קולה נשמע מן העומק. בלעדיו לא היה רושמו של ספר "רחובות הנהר" לופת את הצוואר כפי שהוא עושה עתה. ■

לירדן זה הבכיר²⁹. הבן אכן ניסה לאורך חייו למלא את דרישתה, שאולי נשמע בה הד נזיפה מילדות רחוקה. כדרך המתקנים עצמם, כנראה, גם הגזים במה שנראתה לו כהתקשחות הברזילית הדרושה. אבל הוא לא שכח את מהותו הבסיסית, ולא יכול – אולי גם לא רצה – להתעלם ממנה. ב"רחובות

מקורות והערות:

- (1) הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשי"א.
- (2) רחל אלבק-גדרון, "גניזין – מפתח ספר הזוהר של אצ"ג", חנון חבר (עורך), ממתכת השכל חצוב, מוסד ביאליק, ירושלים 2008, עמ' 252-224.
- (3) אגב, מושג ה"שואה" עורר במשורר התנגדות חריפה, והוא יצא נגדו בתוקף בכמה הזדמנויות. ראו למשל נאומו בעת קבלת פרס ביאליק (1955): "לא שואה אלא חורבן גלויות", כל כתבי אצ"ג, מוסד ביאליק, ירושלים, כרך י"ח (2013), עמ' 84-86.
- (4) "חזון גלעד", כתבי אצ"ג, כרך ה (1992), עמ' 151.
- (5) "לוח במבוא ג'", שם, עמ' 9.
- (6) שם.
- (7) ראו את שירו "שמאל הירדן", זאב ז'בוטינסקי, שירים, הוצאת ערי ז'בוטינסקי, ירושלים תש"ז, עמ' ר"א-ר"ב.
- (8) "העלם שנעלם בגופנו", כתבי אצ"ג, כרך ג (1992), עמ' 182-183.
- (9) כרך ה, עמ' 9.
- (10) "שיר המהלך הגדול", כתבי אצ"ג, כרך ו (1992), עמ' 104.
- (11) "שיר תבל ומלואה והבית", כרך ה, עמ' 27-29.
- (12) "שיר היחוד עלי נבל", שם, עמ' 17.
- (13) "חזון גלעד", שם, עמ' 150.
- (14) "שיר הפנים הקדוש", שם, עמ' 170.
- (15) "שיר שלהי קיץ שנת תש"י", כרך ו, עמ' 146.
- (16) כרך ה, עמ' 85-87.
- (17) שם, עמ' 72-74.
- (18) שם, עמ' 46-59.
- (19) "מיבשת וים מחזה לאלוהים", כרך ו, עמ' 45-54.
- (20) כתבי אצ"ג, כרך א (1990), עמ' 49.
- (21) "מיבשת וים", כרך ו, עמ' 54.
- (22) "אימת הדין", כרך ה, עמ' 69.
- (23) כרך ו, עמ' 61-64.
- (24) "כתר קינה לכל בית ישראל", כרך ה, עמ' 59.
- (25) "לאלוהים באירופה", כרך ו, עמ' 35.
- (26) "עמי ים", כרך ה, עמ' 30-32.
- (27) "אל אשר לו העתיד", כרך ה, עמ' 35.
- (28) "גיא צלמוות נכון", שם, עמ' 105.
- (29) "מחזה שבת קודש בשמים", שם, עמ' 124-125.